

KRÓLEWIECKIE DRUKI POLSKICH ŚPIEWNIKÓW RELIGIJNYCH KANTERA Z XVIII WIEKU

Okolo roku 1730 osiedlił się w Królewcu Filip Krzysztof Kanter, który działał początkowo jako księgarz i introligator, a od roku 1736 także jako drukarz. Najstarszy jego syn — Daniel Krzysztof, urodzony okolo roku 1722, uczył się drukarstwa pod kierunkiem ojca i jeszcze przed jego śmiercią w roku 1764, objął drukarnię. Należała ona do największych w Królewcu, posiadała siedem pras. Daniel Krzysztof drukował w niej także polskie podręczniki, kalendarze, modlitewniki i śpiewniki kościelne¹. Pojedyncze egzemplarze dwóch XVIII-wiecznych polskich śpiewników kościelnych z drukarni Kantera w Królewcu przechowywane są w Bibliotece PAN w Gdańsku.

Pod sygnaturą XX B.o. 2036 znajduje się śpiewnik, którego tytuł podany jest w następującym brzmieniu: *Zebranie różnych pieśni służących do nabożeństwa*, Królewiec, Kanter 1792. Tytułu tego nie odnotował Karol Estreicher w swojej *Bibliografii polskiej*², opisał go natomiast, między innymi XVIII-wiecznymi wydawnictwami, Alfons Lemański, gdyż są to *niezwykle cenne i rzadkie starodruki polskie*³.

Pod sygnaturą XX B.o. 2812 znajduje się śpiewnik, którego tytuł podany jest w następującym brzmieniu: *Pieśni nabożne według obrządków kościoła s. katolickiego samą prostotą przyjemne. Dla szczerego nabożeństwa powabne. Na uroczystość całego Roku z przydatkiem wielu różnych Świętych Pańskich nowo wydane*, Królewiec, Kryst. Kanter 1796. Tytuł ten występuje u K. Estreichera jako: *Pieśni nabożne podług kościoła katolickiego*, Królewiec, Kanter⁴, u Tadeusza Orackiego — *Pieśni nabożne*, 1796⁵ i w pracy dotyczącej dawnych drukarzy polskich, pod tytułem: *Pieśni nabożne podług obrządku kościoła s. katolickiego...*⁶

¹ T. Oracki, Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku, Olsztyn 1984, t. I A–K, s. 122.

² K. Estreicher, Bibliografia polska, t. IX, Stolecie XVIII, Kraków 1888, Wydanie Akademii Umiejętności.

³ A. Lemański, Oficyna Kantera i jej druki polskie w latach 1772–1923, *KMW* 4(1963), nr 4 (82), s. 511.

⁴ K. Estreicher, *iw.*, s. 689.

⁵ T. Oracki, *iw.*, s. 122.

⁶ Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku, t. 4: Pomorze, Wrocław – Warszawa – Kraków MCMLXII, s. 182.

Oba egzemplarze prezentowanych śpiewników były własnością pastora ewangelickiego, Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza. Ten wybitny kaznodzieja i nauczyciel, doskonale znający język polski, zajmował się także tłumaczeniem z języka niemieckiego urzędowych rozporządzeń i regulaminów. Jako korektor druków polskich związał się z oficynami Kanterów w Królewcu i Kwidzynie, wydał w niej też wiele własnych prac⁷. W roku 1864, w dziewięć lat po śmierci Mrongowiusza, jego księgozbiór przeszedł na własność biblioteki miejskiej w Gdańsku. Sporządzono wówczas katalog przejmowanych dzieł, który szczęśliwie zachował się i obecnie jest w posiadaniu Biblioteki Gdańskiej PAN⁸. Czteroczęściowy wykaz wymienia w dziale religijnym 26 różnych zbiorów pieśni — ewangelickich kancjonałów i katolickich śpiewników, a wśród nich także omawiane egzemplarze.

Układ tekstu i pełny tytuł pierwszego śpiewnika jest następujący: *Zebranie / ROZNYCH / PIESNI / służących/ do / NABOZENSTWA / w Krolewcu 1792 / w Drukarni J.K. Mści Nadworney Kanterowskiej /*. Nie mamy tu co prawda wymienionego imienia drukarza, ale wiemy, że w latach 1764–1812 właścicielem oficyny był Daniel Krzysztof Kanter. Właśnie w roku wydania zbioru obchodził on 70-lecie urodzin oraz 50-lecie pracy zawodowej i mógł się poszczycić dużym dorobkiem wydawniczym, także w języku polskim⁹.

Interesujący nas śpiewnik zachował się w dobrym stanie. Na stronach numerowanych od 3 do 101 zawarte są teksty pieśni przeznaczonych do wykonania w różnych okolicznościach religijnych. Pomimo iż jest to śpiewnik, nie posiada on zapisu nutowego melodii. Przy niektórych tekstach zaznaczono jedynie, iż daną pieśń należy śpiewać „na tę notę jak”: i tu podany jest tytuł pieśni, której melodia ma służyć nowemu tekstowi. Zawartość nie jest podzielona na części, natomiast każda pieśń posiada wyjaśnienie, w jakich okolicznościach powinna zostać wykonana¹⁰. Śpiewnik rozpoczyna modlitwa *Panie Jezu Chryste*, umieszczona na drugiej, nie numerowanej stronie, natomiast stronę trzecią rozpoczynają *Pieśni różne*. Spis treści, określony jako „Regestr tych pieśni”, umieszczony jest na końcu i obejmuje trzy nie numerowane strony. Zawiera on kilka pomyłek w numeracji stron. Całość zamyka słowo „Koniec” i tekst „Na większą Boga chwałę”.

Pierwsza pieśń, przewidziana „na dobrą noc”, skierowana jest do Pana Jezusa — *Dobra noc Głowo Święta, Jezusa moiego*, a po niej następują trzy pieśni do Matki Boskiej — Częstochowskiej, Szkaplerznej i Różańcowej¹¹. Kilka stron zajmują pieśni: na Boże Ciało, „podczas Memento”, o Najświętszym Sakramencie

⁷ T. Oracki, Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku, Olsztyn 1988, t. 2, L-Ż, s. 45–47.

⁸ Catalog der Bibliothek Mrongovius, Cat. Bibl. 64, Biblioteka PAN w Gdańsku.

⁹ Słownik Biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego, pod red. Zb. Nowaka, t. II, G–K, Gdańsk 1994, s. 345–346.

¹⁰ Niektóre z tych wyjaśnień są bardzo opisowe, np: „Pieśń o wylaniu Najdroższej Krwi Jezusowej z Trzech Przenajświętszych Hostyi od żydów poznańskich na żydowskiej ulicy w kamienicy Swidzińskiemy nożami skłótych w roku 1399” lub „Pieśń o świętym Józefie w obrazie kollegiaty kaliskiej wielkimi łaskami słynącym, z samych łask od Niego w tym Obrazie doznanych złożona, a za pozwoleniem Zwierzchności do druku podana”.

¹¹ Odpowiednio: *Królowo Polska od Boga obrana, Witay Pani, my poddani, Witay Nieba i nad Feba*.

i *Lament serca skruszonego*¹². Po nich ponownie pojawiają się pieśni skierowane do Matki Boskiej: O Niepokalanym Poczęciu, o Sercu NMP „w obrazie swoim częstochowskim”, o Najświętszej Matce Częstochowskiej, o Najświętszej Maryi Pannie, o koronce Panny Maryi, o Najświętszej Pannie Borkowskiej oraz pieśń do Najświętszej Panny Maryi za *umarłych w czyśćcu będących*¹³. Po pieśni o miłości Boskiej — *Boże, kocham Cię*, następuje pięć pieśni skierowanych do Syna Bożego: do Pana Jezusa w utrapieniu, o Panu Jezusie, dwie do Pana Jezusa i o *wylaniu Najdroższej Krwi Jezusowej*¹⁴, a po nich dwie o Opatrzności Boskiej — *Opatrzność Twoja*, i *Wszchemocna mego Opatrzności Boga*.

Dużą ilościową grupę stanowią pieśni do Wszystkich Świętych Pańskich. Rozpoczyna ją śpiew „o świętym Aniele Stróżu” — *Idź precz nieszczęśny grzeszniku*, po której następują pieśni do Świętych. Józefowi poświęcone są trzy pieśni¹⁵, Barbarze — *Pannie i Męczennicy, patronce konających* — dwie¹⁶, a po jednej pieśni — Janowi Nepomucenowi — *patronowi od niesławy języków ludzkich*, Rochowi, Wawrzyńcowi, Tadeuszowi, Benonowi — *patronowi od zarazy bydła*, Antoniemu i Ignacemu¹⁷. Zupełnie nieoczekiwanie pomiędzy nimi znalazła się nie związana tematycznie, pieśń prosząca o pomoc *Pana Boga Królestwu Polskiemu*, „Boże łaskawy przyjmij płacz krwawy wydających ludzi”, umieszczona tak, jakby chodziło o jej ukrycie wśród innych. Pieśń o św. Stanisławie Kostce — *Nowa Jutrzenko kraiu Sarmackiego*, znalazła się pomiędzy trzema pieśniami poświęconymi Najświętszej Pannie w *Tursku łaskami słynącej*¹⁸.

Ponownie pojawiają się trzy pieśni o Najświętszej Maryi Pannie¹⁹, a po nich dwie o Opatrzności Boskiej²⁰. Po śpiewie „lamentującego grzesznika nad zboleiałym Panem Jezusem” — *Wisi na krzyżu*, następują dwie pieśni św. Tomasza z Akwinu²¹. Od strony 66, na której zamieszczona jest pieśń „o Najświętszej Pannie Bolesnej” — *Stała Matka boleściwa*, do końca zbioru trudno dopatrzeć się zasady według jakiej dobierane były pieśni. Mamy tu bowiem przemieszane śpiewy maryjne²²

¹² Odpowiednio: *Twoja cześć, chwala, U drzwi Twoich, Cieszcie się dusze miłe, Straszliwego Maiestatu Panie*.

¹³ Odpowiednio: *Witaj święta i poczeta, Serdeczna Matko, Niebieskich Pułków wielowładna Pani, Honor Maryja, sława Maryja, Kto chce Pannie Maryi służyć, Panno i Matko bez wszelakiej skazy, Przez czyśćcowe upalenia*.

¹⁴ Odpowiednio: *Któż mnie pocieszysz w biedzie i frasunku, Będąc przestraszony tak strasznym widokiem, Jezu zraniony na me duszne rany, Lament serdeczny w sercu mym, Jezu w dobroci nigdy nieprzebrany*.

¹⁵ Pieśń do św. Józefa — *Szczęśliwy kto sobie patrona Józefa ma za opiekuna*, występuje też jako pieśń o Świętym Józefie, zatem ten sam tekst pojawia się dwukrotnie, *Ja w was sercem jestem całym*.

¹⁶ *Barbaro święta, perło Jezusowa, Pozdrawiam cię Panno święta*.

¹⁷ Odpowiednio: *Ciebie chwalimy wiekiusty Panie, Kochaj w Bogu wielce Rochu święty, Różo z ogrodu Raju rozkosznego, Kto chce na świecie żyć bez ludzkiej zdrady, Wielki postronnych krajów apostoł, Triumfuj niebo z gościa tak zacnego, Ignacy święty od ognia nazwany, Nowa Jutrzenko Kraju Sarmackiego*.

¹⁸ Odpowiednio: *Przedziwna Bogarodzico, niewysławiona Dziewico, Święta Panno, Tyś w Tursku łaskami wslawiona, Nadziejo nas utrapionych, zewsząd w nieszczęściu ściśnionych*.

¹⁹ Kolejno: *O Gospodzie uwielbiona, Matko Niebieskiego Pana, Gwiazdo morska, któraś Pana*.

²⁰ Kolejno: *Kto się w opiekę, Będę Cię wielbił mój Panie*.

²¹ Kolejno: *Kłaniam Ci się nabożnie, Przed tak wielkim Sakramentem*.

²² O Niepokalanym Poczęciu NMP — *Zawitaj Córko Ojca Przedwiecznego, o Obrazie NPM Studziańskim — Królowo polska Syna Przedwiecznego, o Najświętszej Pannie Maryi — Bądź pozdrowiona Panienko Maryjo*.

z pieśniami do Pana Jezusa²³, o Opatrzności Boskiej²⁴ i z szeregiem pieśni o Świętych — Józefie, Janie Chrzycielu, Stanisławie Kostce, Janie Nepomucenie, Stanisławie — biskupie krakowskim, Michale, Onufrym, Mikołaju i Łazarzu²⁵. Pomiędzy nimi są jeszcze: „Pieśń wyznanie wiary zamykająca” — *Wierzę, że Bóg jest y sprawiedliwy*, i pieśń „wzywająca uśmierzenia powietrza” — *Do Ciebie Panie pokornie wołamy*, a całość zbioru kończy „pieśń toruńska” — *Jezu łaskawy, chrześcijański Boże*.

W sumie w całym zbiorze znajduje się 71 pieśni religijnych, ułożonych bez wyraźnego, jak się wydaje, motywu przewodniego, co sprawia wrażenie, iż ich dobór jest przypadkowy. Największą grupę stanowią pieśni o Świętych Pańskich, jest ich aż 26. Niewiele mniej, bo 20 pieśni skierowanych jest do Matki Boskiej, a 11 pieśni do Pana Jezusa. Pięć śpiewów o Opatrzności Bożej i dziewięć o różnym przeznaczeniu, wypełniają zawartość zbioru. Nie wiadomo, niestety, z jakich śpiewników korzystał Kanter układając owo *Zebranie różnych pieśni*, sądząc jednak po stosunkowo dużej ilości pieśni o Świętych i poświęconych Matce Boskiej w polskich sanktuariach, miał dostęp do różnych, rozproszonych druków okolicznościowych, które, być może, uchronił w ten sposób od zaginięcia. Obok śpiewów starych, od dawna znanych w kościele, takich jak: hymny *O Gospodzie uwielbiona*, i *Przed tak wielkim Sakramentem*, psalmy w tłumaczeniu Jana Kochanowskiego — *Kto się w opiekę oraz Będę Cię wielbił mój Panie*²⁶ i sekwencja *Stała Matka Boleściwa*, znajdujemy też pieśni nieco późniejsze, XVII-wieczne — *Dobranoc*, *Głowo święta*; *Twoja cześć, chwala*; *Strasznego Majestatu Panie*; *Gwiazdo morską, któraś Pana*; *Do Ciebie, Panie, pokornie wołamy*; *Szczęśliwy, kogo Opatrzność Boska*. Śpiewnik zawiera także teksty współczesne, znanych i obecnie XVIII-wiecznych pieśni, jak: *U drzwi Twoich*; *Wisi na krzyżu*; *Zawitaj Ukrzyżowana*; *Bądź pozdrowione, Serce mego Pana*; *Witaj, święta i poczęta*; *Serdeczna Matko*; *Matko niebieskiego Pana*; *Przez czyścówce upalenia*; *Boże, kocham Cię*; *Szczęśliwy, kto sobie patrona*; *Barbaro święta*; *Książę niebieski, święty Michale*²⁷.

Porównanie zawartości tego śpiewnika z nieco później wydany *Śpiewnikiem kościelnym* ks. Michała Mioduszeńskiego²⁸ pozwala na stwierdzenie, że większość, bo aż 40 pieśni z analizowanego śpiewnika znajduje się także w śpiewniku krakowskim, co świadczy o powszechności tych śpiewów, także wśród ludności polskiej pozostającej już od 20 lat pod zaborem pruskim. Nie wydaje się przy tym,

²³ Pieśń o Sercu Pana Jezusa — *Bądź pozdrowione Serce mego Pana*, o Panu Jezusie — *Ach, mój Jezu, jak Ty klęczysz*, do Pana Jezusa ukrzyżowanego, w Kobylanie wielkimi cudami słynącego — *Szczęśliwaś Polsko kiedy Jezus w tobie ukrzyżowany*, do Pana Jezusa ukrzyżowanego — *Zawitaj ukrzyżowany Jezu Chryste*.

²⁴ Pieśń o Najświętszej Boskiej Opatrzności — *Szczęśliwy, kogo Opatrzność Boska ma w swej opiece*.

²⁵ Odpowiednio: *Józefie opiekunie Boga, Triumfuj świecie z szczęścia twego, Czasie Ojczyzny srodze oplakany, Będąc ostawiony przez ludzkie języki, Stanisławie, Polski nasz patronie, Książę niebieski święty Michale, Witaj dzwiny Pustelniku, i druga Wszchemogący wieczny Panie, Niech będzie Bóg nasz pochwalony, Co się stało przed laty*.

²⁶ Psalm 90: *Qui habitat in adiutorio Altissimi*, Psalm 29 *Exaltabo Te*.

²⁷ J. Siedlecki, *Śpiewnik kościelny*, wyd. XXXVIII zmienione, Opole 1985.

²⁸ M.M. Mioduszeński, *Śpiewnik kościelny czyli pieśni nabożne z melodyjami*, Kraków 1838.

aby fakt zaboru miał jakikolwiek wpływ na dobór pieśni. Już pierwsza pieśń o Matce Boskiej Częstochowskiej rozpoczyna się słowami: *Królowo Polska od Boga obrana, na Jasnej Górze ukoronowana*. Kolejne zwrotki opowiadają historię Obrazu, a jednocześnie podkreślają jego związek z Polską: *Obraz Twój w Polsce cudami słynący, ukoronował Kościół wojujący, abys broniła od przeciwnej strony Polskiej Korony*. Ostatnia zwrotka wyraźnie konstatuje: *Żeś jest Królową Polską znależ dała, gdyś nieprzyjaciół z Korony wygnana, za to Cię wszyscy Panią uznajemy, koronujemy*. W innej pieśni o Najświętszej Maryi Pannie w obrazie częstochowskim „w kościele poznańskim u Bożego Ciała”, „Niebieskich Pułków wielowładna Pani”, znajdujemy taki oto tekst: *Pole poznańskie u Bożego Ciała, nieboy się Polsko, byś kiedy przegrała, z obroną Matki zwycięstwo gotowe, wiem, nieprzyjaciel że przegra na głowę*.

Borek Wielkopolski to mała miejscowość nad Prosną w województwie kaliskim²⁹. Jest tam Sanktuarium Maryjne z obrazem Matki Bożej z XVI wieku, a pieśń o Najświętszej Pannie Borkowskiej — Panno i Matko bez wszelkiej skazy, stwierdza: *O Rodzicielko nad Panami Pana, Królową Polskiej niedarmo nazwana, boś założyła w Polsce swą stolicę i łask skarbnicę*. W pobliskim Tursku także znajduje się sanktuarium z obrazem Matki Bożej z XVIII wieku³⁰. Fakt, że jest to mała wioska nie ma żadnego znaczenia, bo *Cóż za dziw, że Tursko wioska, gdy tak chce Opatrzność Boska*, a o cudami słynącym obrazie Najświętszej Marii Panny: *Niechay cała Polska powie, chociaż czernidłem w Krakowie, odmalowana: jako w tym łask wiele, ludzie doznaią kościele*. Pieśń „o Obrazie NPM Studziańskim” rozpoczyna się słowami: *Królowo Polska Syna Przedwiecznego*, a dalej mowa jest o tym, że Matka Boska ulubiła sobie naród polski, a szczególnie „Sendomirski kraj” i dlatego w Studziannej należy jak najszybciej wybudować kościół. Rzeczywiście w Studziannej koło Tomaszowa Maz. znajduje się barokowa bazylika z przelomu XVII i XVIII wieku, z obrazem Matki Boskiej z XVII wieku³¹. Słowami pieśni zwracają się wierni: *Trzymay w opiece Polskę utrapioną, od nieprzyjaciół bardzo poniżoną, Niechay poganin czci nie depce Twoiey, niechay się boi* i w kolejnej zwrotce: *Przez Twego Syna krwawe odkupienie, oddal od Polski ciężkie utrapienie...* Także początkowe słowa w pieśni „do Pana Jezusa Ukrzyżowanego, w Kobyłanie wielkimi cudami słynącego” są jednoznaczne w swej wymowie: *Szczęśliwaś Polsko, kiedy Jezus w tobie ukrzyżowany w cudowney Osobie*. Kobyłanka w województwie nowosądeckim, to Sanktuarium Krzyża Św. z obrazem Chrystusa z XVII wieku³².

Pomimo, iż miejscowości w których znajdują się wymienione sanktuaria w latach niewoli także były pod zaborem, dla Polaków z Prus Wschodnich stanowiły ostoję polskości. Treść pieśni najczęściej mówiąca o poganach, na północy rozumiana była także jako obrona katolików przed protestantami. Ich obecność na ziemiach polskich pod zaborem pruskim miała przyczynić się do odchodzenia katolików od wiary ojców i w ten sposób przyśpieszyć proces germanizacji.

²⁹ Mapa — Ośrodki kultu religijnego w Polsce, PPWK Warszawa – Wrocław 1987.

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże.

³² Tamże.

Pieśni o Świętych również stanowiły okazję do podkreślenia związków z Polską. Najbardziej wyraziste jest to w pieśni o św. Stanisławie Kostce, która u Mioduszewskiego rozpoczyna się słowami: *Nowa jutrzeńko kraju północnego, drogi klejnocie narodu naszego*, u Kantera ma natomiast tekst zmieniony: *Nowa jutrzeńko kraju Sarmackiego, drogi klejnocie Królestwa Polskiego*. Pieśń o św. Janie Nepomucenie rozpoczyna się następująco: *Ciebie chwalemy wiekuisty Panie, który nam cuda czynisz w świętym Janie, Skąd go uznała iak Czeska Korona, tak też y nasza Polska za patrona*. Niewinne, bo wynikające z tekstu pieśni sformułowanie „nasza Polska” ma jednak zupełnie inną wymowę w przypadku śpiewnika drukowanego w zaborze pruskim. Słowa te odnajdujemy także w innych pieśniach o Świętych, np. tekst ostatniej zwrotki pieśni o św. Rochu w śpiewniku Mioduszewskiego podany jest w brzmieniu: *Ponieważ cię Bóg dał nam za patrona, niechże nas zawsze strzeże twa obrona*, natomiast w śpiewniku Kantera jest on zupełnie inny: *Ponieważ cię Bóg dał nam za patrona, y w naszej Polsce niech będzie obrona*. Pieśń o św. Benonie kończy się słowami: *...niech wychwalony będzie Bóg na wieki, że z cudzych kraiów poznała Benona Polska Korona*. Pieśń ku czci św. Antoniego zawiera taki tekst: *Włoskie krainy i przyległe księstwa mają przez ciebie pokój i zwycięstwa. I nasza Polska oto suplikuje, patronem swoim gdy cię bydyź znajduie*³³. O ile jeszcze pod koniec XVIII wieku tekst taki mógł być wydrukowany, to w sto lat później względy polityczne zdecydowały o jego wykreśleniu z innego polskiego śpiewnika kościelnego³⁴.

Ufnością w pomoc św. Jana Chrzciciela kończy się pieśń do niego skierowana: *Prym innym Janie zabierasz w Koronie, stąd twoiey wszyscy ufamy obronie*. Pieśń do św. Stanisława biskupa krakowskiego rozpoczyna się i kończy taką samą prośbą: *Stanisławie, Polski nasz patronie, twoich ziomków mięy w pilney obronie*. Ostatnia zwrotka pieśni o św. Mikołaju biskupie w śpiewniku M. Mioduszewskiego ma następujące brzmienie: *Ciebie Bóg obrał za Patrona wszelkiemu ludowi, wzywa cię każda świata strona obcy i domowi, Abyś w ich sprawie pomógł łaskawie, stawał w obronie wielki Patronie, Święty Mikołaju*, natomiast u Kantera tekst ten jest zmieniony: *Ciebie Bóg obrał za Patrona wszelkiemu ludowi, wzywa cię twa Polska Korona na pomoc stanowi, Boże wylanie, śliczny Patronie, przybądź na pomoc w ostatnim zgonie, Święty Mikołaju*. Druga pieśń o św. Stanisławie Kostce, który nazywany jest „Orłem Sarmackim”, zawiera bardzo wyrazisty tekst: *Czasie Ojczyzny srodze oplakany y w zamieszaniu nie praktykowany, Gdy widzisz wolność na schyłku, przybądź nam Kostko w posiłku*. W dalszej części wspomniane są zwycięstwa nad Turkami pod Wiedniem i Chocimiem, które tę wolność dały, zatem *Niechże się chlubi tym wolnym zaszczytem Ruski kraj, Litwa, cała Polska przy tem, przybądź święty Stanisławie*.

Pieśń „Prosząca o pomoc Pana Boga Królestwu Polskiemu”, umieszczona pomiędzy innymi o Świętych, rozpoczyna się od słów: *Boże łaskawy, przyimiń płacz krwawy upadających ludzi*, a w dalszej części przybiera formę opowiadającą historię upadku Polski. Oto jednej matki *niezgodne dziatki szarpią yey wnętrzości*,

³³ U M. Mioduszewskiego tekst trochę inny, ale sens ten sam.

³⁴ J. Obłąk, Stosunek niemieckich władz kościelnych do ludności polskiej w diecezji warmińskiej w latach 1800–1870, Tow. Nauk. KUL, Lublin 1960, s. 121–134.

a nieprzyjaciel wykorzystuje tę sytuację i z *tak znamienitey Rzeczy Pospolitey uczynił dzikie pola*. Nie ma już dzielnych rycerzy i bitnych żołnierzy, których cechowało męstwo i siła, wszyscy oni są w grobie. Szabla stępieła, a serce struchlało i bez pomocy Boga nic nie można zrobić, zatem: *Najwyższy Panie, mocny Hetmanie, doładź oręża Twego, Rozprosz tyrany, day pożądaný pokóý dziedzictwu Twemu*.

Jeszcze ostatnia pieśń zbioru, określona jako „toruńska”, nawiązuje w swej treści do historii Polski. Rozpoczyna się słowami: *Wspomnij na Polskę, która już nie może, bo święte kościoły jak puste stodoły, spustoszały* i opowiada o zdarzeniach jakie miały miejsce w Toruniu w roku 1724, w związku z nieporozumieniami pomiędzy katolikami i protestantami. Krwawe zajścia określone mianem „tumultu toruńskiego” wywołane zostały poczynaniami protestantów, którzy zdemolowali kolegium jezuickie³⁵. Tekst pieśni mówi, że „heretycy” niszczyli krucyfiksy, podeptali obraz NMP, a następnie spalili go na rynku miasta, wobec czego Polacy wystosowali list do Senatu w Warszawie z prośbą o interwencję. Faktem jest, że władze miejskie zachowały bezczynność, wobec czego w stan oskarżenia postawiono zarówno sprawców zajścia, jak i burmistrza, których wyrokiem sądu kanclerskiego skazano na ścięcie³⁶. Sprawa stała się głośna w Europie i wykorzystana została do oskarżenia Polski o nietolerancję. W roku 1792, czyli w roku wydania śpiewnika, była ona jeszcze na tyle świeża i pozostająca w pamięci, że pieśń opisująca te zdarzenia miała podstawy do zaistnienia w śpiewniku.

Tak więc w sumie w 17 pieśniach znajdujemy akcenty podkreślające łączność z historią i religijną kulturą polską. Śpiewnik został wydany w roku poprzedzającym drugi rozbiór Polski, a więc w czasie gdy państwo polskie, chociaż już znacznie okrojone, jednak istniało i dawało także ludności polskiej znajdującej się pod zaborem pruskim możliwość odwołania się do tradycji swojego narodu.

Drugi śpiewnik z oficyny Kantera w Królewcu ma następujący tytuł: *PIESNI NABOŻNE / według obrządków Kościoła S. Katolickiego / samą prostotą przyjemne / Dla szczerego Nabożeństwa powabne / Na Uroczystości całego Roku / Z przydatkiem wielu różnych / Świętych Pańskich / NOWO WYDANE / za najtaskawszym przywilejem / w Królewcu 1796 / Drukowano u Daniela Krystofa Kantera / J. K. Mci Pruskiej Nadwornego Drukarza i Xięgarza /*

W karcie tytułowej nie tylko podano imiona i nazwisko właściciela drukarni, ale podkreślono, że Daniel Krzysztof był także księgarzem. Przywilej księgarski otrzymał jeszcze w roku 1763 Jan Jakub Kanter, a po jego śmierci dwaj bracia zmarłego — Daniel Krzysztof i Filip Krzysztof uzyskali w roku 1789 potwierdzenie przywileju, co pozwoliło im na kontynuowanie działalności czasopiśmienniczej³⁷.

Śpiewnik jest dość obszerny, gdyż na stronach numerowanych od 2 do 495 zawarte są pieśni na cały rok kościelny oraz przygodne, a na 17 stronach

³⁵ Encyklopedia powszechna PWN, wyd. trzecie, Warszawa 1987, t. 4, s. 510.

³⁶ J.A. Gierowski, *Historia Polski 1505–1764*, Warszawa 1979, s. 383.

³⁷ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, jw., s. 182.

nie numerowanych zamieszczony jest „registre”, czyli alfabetyczny spis pieśni, z podaniem tytułu, przeznaczenia i numeru strony. Spis uzupełniony jest o „prze-strogę”, czyli wyjaśnienie, co oznaczają użyte skróty, np.: „Adw. znaczy Adwentowe”; „o nar. P. — o narodzeniu Pańskim”; „o MP — o Męce Pańskiej”. Podobnie jak w poprzednio omawianym, tak i w tym śpiewniku nie ma zapisu nutowego melodii. W nielicznych przypadkach wskazano inną pieśń, której melodię należało wykorzystać podczas śpiewania nowego tekstu. Praktyka zamieszczania jedynie tekstów pieśni wynikała z kosztów druku i chociaż była często stosowana, spotykała się z powszechną krytyką, zwłaszcza organistów, którzy musieli dysponować dodatkowo innym śpiewnikiem z nutami.

Zbiór rozpoczynają pieśni przeznaczone na Adwent, przy czym 7 pieśni określonych jest wyraźnie jako adwentowe, a po nich następuje 12 śpiewów maryjnych, w tym 6 z tekstem łacińskim i polskim. Każda pieśń poprzedzona jest wyjaśnieniem o jej przeznaczeniu, np.: „Pieśń 5 adwentowa”, „Pieśń różańcowa o P.M.”, „Hymnus de B.V. Maria”. Po nich „Poczynają się pieśni o Narodzeniu Pańskim”, określone w nagłówku każdej strony jako „rotuły i symfonie”. Jest ich 41, w tym znaczna część z tekstem łacińskim i polskim. Uznano jednak za konieczne poszerzenie tego działu o „Pieśni nowe o Narodzeniu Pańskim”, dodając 13 pieśni numerowanych cyframi rzymskimi. Tak więc łącznie aż 54 pieśni kolędowe zamieszczone są w zbiorze, co wydaje się wskazywać, że wydawca świadom był znaczenia, jakie dla polskich katolików mają święta Bożego Narodzenia. Bezpośrednio po kolędach następują „Pieśni o Męce Pańskiej”, jest ich 20, a w tym „Procesya na Kwietnią Niedzielę” oraz „Nokturny na Wielki Tydzień”. Niewielką grupę 7 pieśni stanowią śpiewy o Zmartwychwstaniu Pańskim, 2 o Duchu Świętym, w tym jedna z dwoma tekstami — łacińskim i polskim oraz 10 pieśni na Boże Ciało, przeważnie z podwójnym tekstem. Cztery „Psalmy Dawidowe”, z pierwszym wersem w języku łacińskim, kończą zasadniczą część śpiewnika.

Druga część zbioru, określona jako „Przydatek nabożnych pieśni”, charakteryzuje się dużą różnorodnością zamieszczonych śpiewów. Najwięcej jest pieśni o Matce Bożej, a w tym „Pieśń Świętego Woyciecha Polakom podana” — *Bogarodzica dziewica* i trzy części *Różańca Świętego*. Uzupełnieniem są dwie pieśni do Pana Jezusa, po jednej pieśni o Opatrzności Boskiej i o miłości Boskiej, a także pieśni aktu skruchy, żalu za grzechy, pokutującego grzesznika, katechizmowa, a także „*Żądza oyczyzny niebieskiej*” — *O kiedy, kiedy z tej ciała biedy wyzwolisz duszę moją*. Uzupełnieniem tej części śpiewnika jest kilkanaście pieśni o Świętych Pańskich, niektóre z tekstem łacińskim, np. o Świętych Marcinie, Mikołaju, Katarzynie, pieśń o „Świętych Patronach Polski”, pieśń „o pomoc Królestwu Polskiemu” oraz pieśni w utrapieniu, o śmierci i Sądzie Ostatecznym. Widoczne jest więc staranie wydawcy o tak obszerny zasób pieśni, aby śpiewnik był przydatny wiernym w każdym momencie roku liturgicznego i w najważniejszych sytuacjach modlitewnych.

Trudno byłoby obecnie ustalić źródła do jakich sięgnięto przygotowując wydanie omawianego kancjonału, nie mniej wiadomym jest, że w Polsce w XVIII wieku ukazało się drukiem kilka tytułów³⁸, a i wcześniej śpiewniki także były

³⁸ S. Brzeżański, *Owczarnia w dzikim polu*, Lwów 1707 i 1717; *Krakowskie kantyczki*, Kraków 1720; *Kantyczki pieśni nabożnych*, Jasna Góra 1722; *Cancyonal pieśni nabożnych*, Wrocław

wydawane³⁹. Najstarsze zamieszczone w omawianym śpiewniku, to teksty śpiewów łacińskich podane bez tłumaczenia na język polski, np. *Ecce panis, Rex Christe, O Salutaris, Te Deum*, tłumaczenia tekstów łacińskich, np. antyfona z XI wieku *Salve Regina — Witaj, Królowo nieba*, sekwencja z XIII wieku — *Stabat mater dolorosa — Stała Matka Bolesciwa*, i oryginalne teksty polskie, np. pieśń wielkanocna z XIV wieku — *Przez Twoje święte Zmartwychpowstanie* oraz przejęta z XV-wiecznego rękopisu — *Bogarodzica*. Dużą grupę stanowią teksty polskie i tłumaczenia z łaciny powstałe w XVI i XVII wieku, wśród których szczególną uwagę zwracają: pieśń *Rozmyślajmy dziś* i hymny O gloriosa Virginum — O Gospodzie uwielbiona, oraz *Ave maris Stella — Zdrowaś, Gwiazdo morska* autorstwa ks. Jakuba Wujka, sekwencja *Dies irae — Dzień on, dzień gniewu* w tłumaczeniu ks. Stanisława Grochowskiego, tekst Abrahama Różniatowskiego do pieśni *Jezu Chryste, Panie miły*, oraz kolęda *W żłobie leży*, do której słowa napisał prawdopodobnie ks. Piotr Skarga. Nie mniej interesującym jest fakt, że w śpiewniku powstałym w Królewcu znalazły się także dwie pieśni z XVII-wiecznego rękopisu kancjonałów Panien Benedyktynek w Staniątkach — adwentowa — *Gwiazdo morza głębokiego* i kolęda *Witaj Jezu ukochany*⁴⁰.

Oczywistym jest, że w śpiewniku mamy nie tylko pieśni dawne, ale i współcześnie powstałe, zatem XVIII-wieczne. Wśród nich wymienić można i te, które znane są do czasów obecnych, np. kolędy — *Rozkwitnęła się lilija, Któż o tej dobie płacze we żłobie, Ach, ubogi żłobie, Pasterze mili, coście widzieli?*, pieśni wielkopostne — *Wisi na krzyżu oraz Placz, płacz kto żyw*, pieśni przygodne — *Boże, kocham Cię* a także *Boże, w dobroci nigdy nie przebrany*, czy też pieśń do Świętej — *Barbaro święta, perło Jezusowa*⁴¹.

Porównanie zawartości analizowanego śpiewnika z wydanym już w XIX wieku *Śpiewnikiem kościelnym* ks. M. Mioduszeńskiego pozwala na stwierdzenie, że większość pieśni występuje w obu zbiorach, co dodatkowo potwierdza wiarygodność królewickiego zbioru *Pieśni nabożnych*, przeznaczonego dla polskich wiernych Kościoła katolickiego. Przy okazji przeprowadzonej analizy porównawczej zauważono pewien różniący szczegół interpretacyjny dotyczący pieśni na Boże Narodzenie. Otóż niektóre śpiewy uznane przez Kantera za kolędy, np.: *Powiedzcie pasterze mili, A wczora z wieczora, Przybieżeli do Betlejem, Hej, w dzień Narodzenia, Lulajże, Jezuniu*, u M. Mioduszeńskiego określone są mianem pastorałek, czyli pieśni do wykonania domowego i znajdują się poza śpiewnikiem⁴². Nastąpiło więc wyraźne rozdzielenie funkcji, czego nie obserwujemy w śpiewniku Kantera, chociaż i tu wiele pieśni jest niewątpliwie pastorałkami. Termin pastorałka wszedł do potocznego użytku dopiero w XIX wieku.

Powstały w roku 1796 śpiewnik miał inne, niż poprzednio omówiony, przeznaczenie, a założenie, iż służyć będzie w śpiewie przez cały rok kościelny

1769; Zbiór pięknych i dobranych nabożeństw, Łowicz 1785; F. Karpiński, Psalterz Dawida, Warszawa 1786; tenże, Pieśni nabożne, Wilno 1795.

³⁹ Np.: M. Laterna, Harfa duchowna, Kraków 1588; J. Żabczy, Symfonic anielskie, Kraków 1630; S.S. Jagodyński, Pieśni katolickie, Kraków 1695.

⁴⁰ J. Siedlecki, jw.

⁴¹ Tamże.

⁴² M.M. Mioduszeński, Pastorałki, Kraków 1843–53, wyd. II, 1868.

w oczywisty sposób wpłynęło na dobór pieśni. Ukazał się on drukiem w rok po trzecim i ostatecznym rozbiórce Polski, co prawdopodobnie także nie pozostało bez wpływu na zawartość zbioru. Niewielka rozpiętość w czasie jaka dzieliła wydania obu śpiewników była zapewne przyczyną powtórzenia niektórych pieśni, świadomie, a może zbiegiem okoliczności głównie tych, które swym tekstem nawiązywać mogły do politycznej sytuacji Polski — *Boże łaskawy przyjmij płacz krwawy*, — pieśń prosząca o pomoc Królestwu Polskiemu, pieśni o Świętym Stanisławie Kostce — *Nowa jutrzeńko kraju sarmackiego* i *Czasie Ojczyzny srodze oplakany*, pieśni o Świętym Stanisławie biskupie — *Stanisławie, Polski nasz Patronie*, i o Świętym Janie Nepomucenie — *Ciebie chwalemy wiekuisty Panie*. Przypuszczalnie ze względu na jej historyczne uwarunkowanie dodano pieśń *Bogarodzica Dziewica* oraz inną, także do Najświętszej Panny — *Bądź pozdrowiona Panienko Marya*, której tekst wydaje się mieć dość jednoznaczną wymowę — ... *Bo nieprzyjaciel na to się usadził, by sługi twoje z Ojczyzny wygładził; przyczyn się Panno, a twoją obroną pokaż łaskę twą nad Polską Koroną. Polska Korona srodze utrapiona, niechay nie będzie nigdy wypuszczona; z twoiey opieki przeważney przyczyny, Syn twoy kochany niech odpuści winy*.

W podobnym tonie utrzymana jest pieśń o Świętych Patronach Polskich — *Wysokich niebios wysocy panowie*, której kolejne zwrotki są prośbami o pomoc. Pierwsza skierowana jest do Stanisława biskupa — *Biskupie wielki miasta krakowskiego, patronie przedni Królestwa Polskiego; patrz iako leży Polska z Piotrowinem, wskrześ, a pokaż się twey Ojczyzny synem*. W drugiej prosi się Św. Wojciecha o wstawiennictwo za grzesznikami, a następnie Floriana, przez którego ...*niech Polska upadła powstanie; racz podnieść rękę, którąz ofiarował, gdy się Polakom Patronem darował*. Święty Jacek miałby swym płaszczem przykryć zło, jakie się rozpanoszyło po świecie, a ty Święty Kazimierzu — *Czysty Paniczu, dziwny Królewiczu, po Państwie Polskim niebieski Dziedzicu, bądź ...Oczyźnie chętniwy, znay woyska którym z nieba hetmaniłeś, znay kraie których cudownie broniełeś...* Wreszcie przyzywa się Świętego Stanisława — *Przybyway i ty Kostko z naszych kości, patrz iakich mamy w twoim domu gości; postaw się kością nieprzyjacielowi, a bądź podporą twey krwi dziedzicowi*. Prosi się wreszcie wszystkich, którzy są opiekunami Królestwa, ale przede wszystkim Maryję, Matkę Boga, o przejednanie długotrwałego gniewu Jej Syna.

Analizowany śpiewnik, tym razem przeznaczony do korzystania w ciągu całego roku kościelnego, jest poszerzeniem i uzupełnieniem śpiewnika wcześniej wydane-go. Posiadanie obu dawało możliwość pełnego uczestnictwa w śpiewie podczas mszy i nabożeństw kościelnych, a także w modlitwie domowej. Podstawowym mankamentem tych śpiewników jest jednak brak zapisu melodii pieśni, być może wynikający z przekonania, iż zamieszczone pieśni są powszechnie znane. Nie bez znaczenia jest też, wspomniana już wcześniej, kwestia wzrostu kosztów wydania druku w przypadku dołączenia zapisu nutowego, a co za tym idzie i wyższa cena sprzedaży pojedynczego egzemplarza. Wreszcie, nawet najbardziej znane pieśni nie mają jednej wersji melodycznej. Wariantowość melodii jest jedną z istotnych cech polskiej muzyki ludowej, w tym także religijnej, a do ustalenia właściwej danemu regionowi wersji melodycznej pieśni potrzebna jest odpowiednia wiedza muzyczna. Oba zaprezentowane polskie śpiewniki religijne — *Zebrańie różnych pieśni*

służących do nabożeństwa oraz Pieśni nabożne według obrządków Kościoła S. Katolickiego wydane w Królewcu w drukarni Daniela Krzysztofa Kantera pod koniec XVIII wieku świadczą o obecności i potrzebach polskiego życia katolickiego w Prusach w czasach zaborów Polski, a dla współczesnych nam czasów stanowią dużej wagi zabytki polskiej kultury religijnej, językowej i muzycznej.